

Олексій СУХИЙ

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ “ПРОСВІТИ”

У статті проаналізовано сучасні українські дослідження історії “Просвіти” Галичини кінця XIX – початку XX ст., міжвоєнної Польщі та Наддніпрянищини початку XX ст. та періоду української національної революції 1917–1920 рр. Визначено головні напрями просвітницької праці Товариства, його фінансово-господарську та національно-культурницьку працю на тлі розвитку та змін суспільно-політичних відносин. Автор висвітлив наукові здобутки сучасних праць з історії “Просвіти” та вказав на перспективні напрями подальшого наукового вивчення просвітницького руху.

Ключові слова: “Просвіта”, історіографія, напрями розвитку просвітянського руху Галичини, сучасні наукові здобутки.

У кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. в українській історичній науці розпочалися зміни, зумовлені національно-визвольними процесами та демократичними рухами, що відбувалися в умовах розпаду СРСР та його тоталітарної системи й призвели до утворення незалежної Української держави. Визначальною для дослідників у цей період стала проблематика, пов’язана з історією національних партій і товариств, українських політичних і господарських організацій, усього комплексу проблем, які були пов’язані з національно-визвольною боротьбою і які, в силу ідеологічних стереотипів, залишалися забороненими для вивчення в умовах радянського режиму. До таких проблем належала також й історія “Просвіти”. Певні зміни у вивченні та оцінках національно-визвольних процесів були наслідками вже горбачовської перебудови, яка дала певні можливості для дослідження українського національного руху, передовсім національно-культурницьких процесів.

Специфічною ознакою того етапу української історіографії було також і те, що на початку 90-х рр. відбувалося нагромадження історичних знань, пов’язане з відкриттям для дослідників нових архівних фондосховищ і заборонених раніше історичних праць, в основному, видань західних авторів і книг учених української діаспори. Однак суттєві зміни початку 90-х рр. XX ст. не вичерпувалися лише запровадженням у вжиток нових історичних джерел і монографічних видань, раніше не доступних історикам. Йшлося про зміни, які торкалися підставової для історичної науки проблеми – методології історичного дослідження. Відхід переважної більшості істориків від радянських методологічних засад створив умови для творчої праці дослідників. Характерною особливістю перших історичних публікацій, що торкалися історії “Просвіти”, було висвітлення проблем в інформаційному та фактологічному плані, в руслі висвітлення “білих плям” в історії, аналогічно як це здійснювалося стосовно вивчення таких тем, як історія Українського Січового Стрілецтва періоду

Першої світової війни та Національної революції 1917–1920 рр., історія Західно-Української Народної Республіки та ін.

Певне значення для аналізу суспільно-політичних процесів та умов діяльності “Просвіти” у другій половині XIX – на початку XX ст. мають синтетичні роботи В. Верстюка¹, Я. Грицака², Ю. Левенця, Л. Нагорної й М. Кармазіної³, О. Реєнта⁴, В. Сарбея⁵ та ін. Це стосується також і робіт, присвячених історії Галичини кінця XIX – початку XX ст. (М. Кугутяк, О. Сухий)⁶.

Першою узагальнюючою працею з історії “Просвіти” у Галичині стали “Нариси історії “Просвіти”⁷, які з’явилися з нагоди відзначення 125-річчя цієї організації. Її автори Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк ставили своїм завданням не лише надати інформативний матеріал з історії “Просвіти”, але й створити основу для подальшого вивчення проблеми. У цій книзі узагальнюючий аналіз історії Товариства проведено не лише з використанням доробку попередників, але й із залученням джерельних матеріалів, раніше недоступних у зв’язку з радянською дозвільною системою щодо архівних фондів.

Цей науковий збірник охоплює період діяльності галицької “Просвіти” з 1868 до 1939 рр., висвітлюючи, головним чином, роботу львівського Товариства.

У збірнику міститься укладений А. Середяк покажчик членів “Просвіти” різних регіонів, описано зміст їх просвітницької праці, висвітлено участь у національно-визвольних змаганнях українського народу. А. Середяк зробила висновок, що осередки Товариства були єдиними центрами культурно-освітнього руху українців не тільки в Україні, а й за її межами.

Суттєво вплинула на стан дослідження “Просвіти” також і стаття І. Мельника у цьому виданні. Автор подав “Просвіту” як народовську культурно-освітню організацію, наголошуючи на тому, що “Весна народів” 1848 р. не лише сприяла конституційним процесам в Австрії, але й створила умови для входження українців у її суспільне життя, сприяла пробудженню їхньої свідомості.

Питання історії галицької “Просвіти” розглянуті також у праці Ж. Ковби “Просвіта” – світло, знання, добро і воля українського народу⁸, написаній на початку 90-х років. У роботі дослідниці висвітлюються організаційні засади просвітницького руху в Галичині, практична діяльність львівського просвітницького Товариства, характеризується інститут його членства⁹.

Ще однією важливою ідеєю цієї наукової праці став розгляд “Просвіти” в контексті державотворчих процесів і перспектив побудови національної держави.

Окремих національних процесів торкається й стаття Б. Якимовича “Співпраця і взаємовідносини “Просвіти” з галицькими парамілітарними організаціями¹⁰. Автор зауважує, що створені у 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. різноманітні руханково-пожежні та юнацькі товариства, зокрема, “Сокіл”, “Січ”, пізніше “Пласт”, “Січові Срільці”, а згодом “Луг” як парамілітарні структури активно співпрацювали як з керівництвом “Просвіти”, так і з її філіями.

Особливе місце у вивченні діяльності “Просвіти” належить роботам В. Пашука. Ним, зокрема, проведено значну археографічну працю та опубліковано статuti Товариства “Просвіти” у Львові. На думку В. Пашука, статутна діяльність Товариства становить особливу цінність, бо в ній концентровано й матеріалізовано відображено тогочасну українську ідею, спрямовану на просвіту й розвиток нації¹¹.

Дослідник встановив, що було шість чинних статутів Товариства “Просвіти”, а саме: 1868, 1870, 1876, 1891, 1913 і 1924 рр. Водночас на певних етапах діяльності до статутних документів Загальні збори вносили певні зміни та доповнення. В. Пашук зазначає, що у статутах 1870 і 1876 рр. Товариство чітко визначилося як масова просвітницька організація, а напрямками її діяльності були: видавнича справа, яка передбачала роботу власних друкарень та поширення видань; створення структур просвітницького характеру (бібліотеки, читальні, бурси); здійснення заходів сприяння просвітницькій діяльності (матеріальна допомога окремим представникам української інтелігенції, студентській молоді; організація наукових вечорів і т.ін.). Статут 1876 р. передбачав створення народного музею, а також у ньому був пункт про організацію промислово-господарських та етнографічних виставок¹².

Новим етапом у становленні програмних засад Товариства став Статут 1891 р., головне завдання якого вбачалося у просвіті і піднесенні добробуту руського народу. Організаційно зміцніле Товариство намагалося підняти ефективність власної діяльності, акцентуючи увагу на економічній сфері.

Завершальним етапом у формуванні програмних напрямків діяльності “Просвіти” стали статuti 1913 та 1924 рр. Новий пріоритет організації визначала праця стосовно піднесення культури при збереженні просвітницького та економічного напрямків. Статuti доповнено новими положеннями про організацію масових народних заходів; заснування видавничо-поліграфічних структур; у шкільництві – ведення вищої школи і певних господарських шкіл; проведення конкурсів і преміювання за письменницькі твори¹³. У п’ятому Статуті вперше вжито термін “український народ”. Шостий Статут прийнято у 1924 р. у час існування Польської держави. Він обмежував економічний аспект та певні напрями політичної діяльності¹⁴.

В. Пашук також опублікував наукову розвідку “Товариство “Просвіта” крізь призму “Слова”, де проаналізував стосунки галицьких народовців і русофілів в останній третині XIX ст.¹⁵

Окремі аспекти діяльності “Просвіти” в контексті феміністичного руху в західноукраїнському регіоні XIX – першої третини XX ст. описано в монографії О. Маланчук-Рибак¹⁶.

На початку 90-х рр. вивчення історії “Просвіти” найбільше торкалося Галичини та Волині. Враховуючи перші здобутки у вивченні галицької “Просвіти”, дослідник Б. Савчук написав працю про просвітницький рух на Волині від часів його виникнення до нового етапу розвитку в умовах незалежної України¹⁷. Ця книга висвітлювала організаційні засади становлення волинської “Просвіти”, напрями її діяльності, структуру організації та її людський потенціал. Як і в Галичині, “Просвіта” на Волині стала найширшою школою національно-духовного виховання, оскільки охоплювала найрізноманітніші сфери суспільного життя. Діяльність “Просвіти” на Волині, особливо у час міжвоєнної Польщі, спрямовувалася не лише на просвітництво (поширення української книги і кращих зразків національного письменства, драматичних вистав і пісенної творчості), але стала, передовсім, першим самостійним досвідом національної праці українців Волині у таких широких масштабах.

Паралельно Б. Савчук досліджував загальні питання ролі українських громадських організацій у суспільно-політичному житті Галичини останньої третини XIX – 30-х рр. XX ст., а в їх контексті й “Просвіти”. Згодом публікації Б. Савчука

та наукові опрацювання історії галицької та волинської “Просвіти” стали основою його докторської дисертації “Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX – кінець 30-х рр. XX ст.)”¹⁸.

А. Грицан розглянув діяльність “Просвіти” на Прикарпатті у 1921–1933 рр., висвітлюючи просвітницько-культурницьку роботу організації. Діяльність “Просвіти” у Галичині в 1868–1921 рр. у політичному контексті проаналізував Р. Гарат.

Підсумковою у цьому напрямку стала праця Р. Гарат, А. Коцур, В. Коцур, присвячена діяльності Товариства “Просвіти” в Галичині у 1868–1921 рр. Джерельною базою цієї узагальнюючої праці були архівні матеріали, опубліковані документи та презентабельна історіографічна база. У роботі визначено етапи діяльності Товариства, зміст його статутів, форми та методи просвітницької роботи відповідно до різних історичних етапів. Наукова праця аналізує такі напрямки діяльності “Просвіти”, як освітньо-організаційний, театральний-мистецький, економічно-промисловий¹⁹. Автори також проаналізували роль Товариства у формуванні національної свідомості українців не лише на етнічній території України, а й у державах, куди вони виїжджали на заробітки – Австралії, Австрії, Англії, Аргентині, Бельгії, Боснії, Бразилії, Канаді, Китаї, Маньчжурії, Мексиці, Німеччині, Парагваї, Росії, Румунії, США, Уругваї, Франції, Чехо-Словаччині та ін.

Дослідженням просвітницьких організацій Волині займалися переважно науковці Луцька та Рівного. Таким підсумковим виданням став збірник наукових статей, документів і матеріалів, виданий 2001 р. у Волинському державному університеті імені Лесі Українки²⁰. Книга ілюструє становлення Товариства “Просвіта” на Волині, його внесок у розвиток політичного, культурного та господарського життя краю. Національно-революційні процеси 1917–1918 рр. на Волині призвели до утворення просвітницьких осередків у Рівному, Кременці, Здолбуніві, Острозі, Луцьку. Деяко пізніше просвітнянські товариства утворилися у Володимирі-Волинському, Дубно, Ковелі. У міжвоєнний період Товариства “Просвіти” на Волині стали центрами українського національно-культурницького руху, протидіючи шовіністичній політиці Польщі.

Сучасний етап дослідження історії просвітницького руху характеризується роботами, присвяченими також і відділенням “Просвіти”. Це, зокрема, праця Т. Бордуляка “Дрогобицька “Просвіта”. Коротка історія”, яка з’явилася до 100-річчя Дрогобицької “Просвіти”²¹. Автор не лише уточнив дату заснування “Просвіти” у Дрогобичі, але й зібрав величезний бібліографічний матеріал щодо просвітницького руху у місті, збагатив історію місцевої “Просвіти” впровадженням до наукового обігу: протоколів засідань, звітів, листів та ін. Видання ілюстроване фотографіями.

Галицькі просвітницькі гуртки утворювалися не тільки в містах та містечках, але й у селах. Зокрема, у селі Денисів на Тернопільщині з ініціативи місцевих просвітнян вже з 1875 р. діяла читальня, а згодом на початку XX ст. утворилася місцева “Січ”. Із “Просвітою” була пов’язана діяльність місцевого поета Павла Думки, галицької письменниці та публіциста Іванни Блажкевич і ін.²²

Особливе значення для сучасного розуміння просвітних процесів кінця XIX – початку XX ст., а також і в міжвоєнний час мають роботи тернопільського дослідника І. Зуляка, численні публікації якого в 90-х рр. торкалися в основному діяльності Галицької “Просвіти” кінця XIX – початку XX ст.²³ Згодом вони стали основою кандидатської дисертації²⁴.

З часом І. Зуляк зосередився на історії Товариства у міжвоєнний період. Автор запропонував розглядати “Просвіту” як основу культурно-просвітницького руху в Західній Україні, де її особливий характер обумовлювався відсутністю української державності та антиукраїнською політикою Польської держави²⁵. Програмні засади просвітницької праці українців у часи Другої Речіпосполитої відзначалися завданнями боротьби та створення й діяльності національних товариств, відстоювання прав на вільний розвиток і вживання рідної мови, культури, відстоювання самобутніх традицій і формування в українського населення національної свідомості²⁶.

Водночас автор охарактеризував “Просвіту” як закономірний вияв українського руху, в рамках якого стало можливим вирішувати завдання формування Товариства, зміцнення його фінансово-господарського становища та розширення можливостей культурно-просвітницької праці²⁷.

До головних просвітницьких завдань, на думку І. Зуляка, належало також формування української еліти, яка опанувала національним досвідом та національно-державницьким мисленням, працюючи у відділеннях Товариства. Зрештою, “Просвіта” була вагомим чинником у протидії асиміляційній політиці польської влади.

Важливим є й те, що І. Зуляк зупинився на аналізі чинників, які забезпечували функціонування культурно-просвітницького руху: діяльності просвітніх філій та читалень, реєстрованому членству, реалізації таких програм, як ліквідація неписьменності, становленням фахових шкіл. Особливе значення для сучасного вивчення діяльності “Просвіти” мають економічні аспекти: фінансова діяльність Товариства, його філій і читалень; стан просвітніх маєтностей та їх рентабельність, видавнича справа. Окремим напрямком дослідження є висвітлення аматорсько-театрального мистецтва, відзначення ювілеїв Товариства, які стали важливим фактором консолідації української суспільності²⁸. Комплексне дослідження діяльності “Просвіти” міжвоєнного періоду І. Зуляка висвітлює внесок Товариства у загальноукраїнський національно-культурний процес, в якому “Просвіта” була рушійною силою українського культурно-просвітницького руху, який формував національну свідомість українців. Вагомим фактором у цьому процесі стали бібліотеки та читальні²⁹, а також видання “Просвіти” та преса³⁰.

На думку І. Зуляка, найважливішими чинниками функціонування “Просвіти” міжвоєнного часу стало відстоювання національних інтересів та законних конституційних прав українців, боротьба за збереження й розвиток рідної мови, преси, видань, поширення часописів й аматорського театрального мистецтва, утвердження почуття національної гідності, народних звичаїв, самобутніх традицій, збереження національної ментальності³¹.

Значення публікацій І. Зуляка не лише в тому, що він, можливо, найбільше серед сучасних дослідників увів у науковий обіг маловідомих архівних і рукописних джерел, а й у піднятих нових проблемах з історії Товариства. До таких тем належить дослідження змісту функціонування та організаційних засад Головного Відділу “Просвіти”, галузевих комісій, кадрового потенціалу, висвітлення основних форм культурно-просвітницької діяльності. Дослідник врахував специфіку праці освітніх осередків у складних політичних умовах і обґрунтував систему об’єктивних критеріїв та ідейно-теоретичних чинників і практично-організаційних засад Товариства, вибудувавши модель структури просвітницького руху. І. Зуляк доказав, що домінуючу

роль у діяльності “Просвіти” посідала орієнтація на консолідацію суспільства та реалізацію національних прагнень українців³².

Багаторічна діяльність “Просвіти” у Галичині, а згодом у Західній Україні сформувала досить широке коло просвітницьких діячів та місцевих активістів товариства. Роботи І. Зуляка досить повно ілюструють діяльність численної когорти західноукраїнських діячів “Просвіти”³³, чії імена, передовсім, є маловідомими, що створює презентабельну базу просвітницької біографістики.

Назагал, слід підкреслити, що роботи І. Зуляка про міжвоєнну “Просвіту” мають комплексний характер, оскільки охоплюють висвітлення організаційних засад становлення та розвитку цього руху, показують фінансово-господарський стан та культурно-просвітню і національно-патріотичну роботу просвітніх товариств та їхніх діячів. Проте головне завдання, яке ставив автор, стосувалося висвітлення культурно-просвітнього руху у Західній Україні, де він становив серйозну небезпеку для керівних польських кіл, які намагалися призупинити просвітницький рух, а державні владні структури на місцях створювали штучні перешкоди у діяльності “Просвіти” та її читалень, використовували найжорстокіші методи впливу для контролю за просвітніми діячами та послаблення цього руху в цілому³⁴.

Першою науковою розвідкою історії “Просвіти” на Наддніпрянщині була робота О. Лисенка, яка з’явилася у 1990 р.³⁵ У праці автор зосередився на висвітленні протистояння просвітян реакційній політиці царської влади, головним чином, в освітній галузі, а також на відношенні радянської влади до колишніх організаторів “Просвіти” та їх членів. У цей же час з’явилися декілька публікацій О. Журби, присвячені катеринославській “Просвіті”³⁶. Йдеться тут, передовсім, про діяльність Д. Яворницького³⁷. Праці О. Лисенка та О. Журби належать до своєрідного перехідного періоду, коли позиції марксистсько-ленінської методології в історичній науці послабилися, але багатоманітність концептуальних підходів до історії в Україні ще не утвердилася³⁸.

Діяльності “Просвіти” на Наддніпрянщині присвячена також робота М. Чабана “Діячі Січеславської “Просвіти” (1905–1921)”³⁹, де подано матеріали про членів катеринославської “Просвіти” та її філій, про роботу у товаристві та державних структурах.

Проблематика монографічного дослідження Л. Євселевського та С. Фарини охоплює діяльність “Просвіти” на Наддніпрянщині і, зокрема, культурно-просвітницьку роботу, спрямовану на формування національної свідомості⁴⁰.

Діяльності “Просвіти” в період Української Центральної Ради присвячена стаття Т. Осташко⁴¹.

Окремим напрямком дослідницької праці щодо вивчення історії “Просвіти” стали сучасні кандидатські та докторські дисертації, які охоплюють найважливіші етапи просвітницького руху як Наддніпрянщини, так і західноукраїнських земель. До них належить вивчення ролі “Просвіт” у національно-культурних процесах початку ХХ ст.⁴², суспільно-політичному житті Наддніпрянщини в період першої російської революції 1905–1907 рр. і передреволюційний та воєнний час 1914–1916 рр.⁴³, просвітницький рух у період Української національної революції 1917–1920 рр.⁴⁴. Окремі дисертаційні дослідження створюють цілісний характер просвітницького руху на Наддніпрянщині з кінця ХІХ ст. до ХХ ст.⁴⁵

Важливий напрямок діяльності галицької “Просвіти” розкриває кандидатська дисертація О. Малюти “Просвіта” у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.). Автор зазначає, що під “державницьким потенціалом” вона розуміє сукупність суспільно-політичних, а також духовних, освітніх, культурних, економічних надбань, що стали передумовою утворення та розбудови Української держави⁴⁶. У роботі діяльність “Просвіти” розглядається не лише в контексті побудови “державницького потенціалу”, а висвітлюється інститут “Просвіти”, починаючи від 1868 р., та її діяльність в Австро-Угорщині, аналізується утворення та розвиток просвітницьких товариств у Російській імперії на початку XX ст. У дисертаційному дослідженні визначено спільні та особливі риси участі “Просвіти” у формуванні державницького потенціалу українського народу в західно- та східноукраїнських землях, здійснено спробу відійти від усталеного (зведеного до культури та економіки) висвітлення діяльності “Просвіти”. У роботі також переосмислено загальноприйняті трактування діяльності “Просвіти” в суспільно-політичній сфері та зазначено, що Товариство, залучаючи громадян до політичного процесу, виховувало політичну культуру, обстоювало їхні соціальні, економічні, політичні права. До важливих проблем слід віднести аналіз практичної роботи просвітніх організацій, розкриття механізмів формування фахових кадрів Товариства, з’ясування державницьких поглядів низки провідних діячів “Просвіти” та їх участь в органах державної влади у 1917–1920 рр.

Діяльності Київської “Просвіти” на початку XX ст. присвячена кандидатська дисертація С. Зворського, в якій розглядається видавнича та бібліотечна діяльність Товариства у 1906–1920 рр.⁴⁷ Автор зазначає, що Київська “Просвіта” діяла з весни 1906 р., з часу, коли було вироблено та затверджено Статут інституції, до середини 1910 р., тобто завершення ліквідаційною комісією “Просвіти” справ щодо упорядкування майна (бібліотеки та друків) забороненого владою Товариства, і в добу національно-визвольних змагань – з весни 1917 до травня 1920 р., коли “Просвіта” припинила своє існування як організована структура. До важливих наукових проблем, висвітлених у роботі, належить з’ясування форм і методів діяльності видавничої та бібліотечної комісій Товариства, внеску окремих просвітян у книжкову справу; видавнича політика та особливості її здійснення; особливості формування й аналіз фондів книгозбірні Товариства; наукове забезпечення у “Просвіті” та способи визначення українського читача та ін. Автор також робить висновок, що за кількістю фондів, масштабами своєї діяльності книгозбірня у Києві перевищувала обсяги праці, здійснювані бібліотеками “Просвіти” в Одесі, Кам’янці-Подільському, Чернігові, Ніжині, Катеринославі, Мануйлівці та ін. містах і селах Наддніпрянської України.

Заслуговує на увагу і висновок автора щодо відродження та діяльності “Просвіти” у Києві після перемоги Лютневої революції 1917 р., коли об’єктивні причини (перманентна зміна влади і недостатня увага до інституції, чи навіть пряма протидія праці просвітян, плінність кадрів серед керівництва і в робочих комісіях Товариства, нестача коштів і матеріальних ресурсів) не дозволили розгорнути діяльність організації на тому рівні, як це було у 1906–1907 рр.⁴⁸ Пріоритетним завданням Товариства в часи Національної революції стало задоволення потреб населення в друкованому слові рідною мовою і формування його національної свідомості.

Предметом дослідження кандидатської дисертації Т. Чугуя стала діяльність “Просвіти” на Харківщині в XX – на початку XXI ст. Автор розглянув

просвітницький рух у краї в контексті національно-визвольних процесів, які активізувалися в роки Першої російської революції 1905–1907 рр., а представники інтелігенції Харкова – Д. Багалій, М. Сумцов, Х. Алчевська, М. Лободовський, М. Пильчиков спробували заснувати “Просвіту” в місті. Однак губернська влада не дала дозволу на створення Товариства. Лише у березні 1912 р. у Харкові вдалося організувати Українське літературно-мистецьке товариство імені Г. Квітки-Основ’яненка, яке, на думку автора, виконувало функції, подібні до “Просвіти”⁴⁹.

Самі ж просвітянські осередки виникли у місті в період Української національної революції в 1917 р. Їхня діяльність сприяла відкриттю нових навчальних закладів, як-от: Першої української гімназії імені Б. Грінченка у Харкові, Української гімназії імені Т. Шевченка у Барвінковому Ізюмського повіту; розвитку аматорського театру; влаштуванні публічних лекцій, передовсім з українознавства та ін. Остаточне встановлення більшовицької влади у Харкові і регіоні в кінці 1919 р. призвело спочатку до регламентування просвітянської діяльності державою, а згодом, у 1924 р., до повної ліквідації “Просвіт”. Дослідник підкреслює, що навіть політика “коренізації”, що розпочалася 1923 р., не могла позитивно вплинути на долю “Просвіт”⁵⁰.

Діяльність “Просвіти” на Харківщині відновлювалася в обмежених рамках, визначених німецькою адміністрацією у 1941–1943 рр., а з осені 1942 р. поліційні органи почали ліквідувати “Просвіту” поза межами Харкова. Коли німці у серпні 1943 р. остаточно втратили Харків, то, відповідно, це стало і фінальним рубежем діяльності “Просвіти”.

Просвітянський рух у Харкові відновився в умовах кризи радянської тоталітарної системи у 80-х рр. ХХ ст. Його становленню сприяло створення Товариства української мови (у 1986 р. було створено Комісію зв’язків з навчальними закладами при Спілці письменників України, а в 1987 р. – при СПУ виник Клуб шанувальників української мови, що й призвело до утворення Товариства рідної мови), яке організаційно оформилося у 1989 р. У листопаді 1990 р. було схвалено статут Харківського обласного об’єднання Всеукраїнського Товариства “Просвіта” імені Т. Шевченка, а визначальними напрямками діяльності стали підтримка ідеї незалежності республіки шляхом участі у мітингах, радіо- і телепередачах, поширенні відозв⁵¹.

Ще одним із етапів розвитку просвітницького руху в регіоні, за визначенням Т. Чугуя, стало утворення харківської “Молодої Просвіти” у жовтні 1996 р. Діяльність просвітницьких товариств на Харківщині покликана сприяти відродженню українських традицій через заклади освіти й культури, патріотичному вихованню населення.

Дисертаційне дослідження В. Зеленого присвячене аналізу діяльності Товариства “Просвіта” на Катеринославщині у 1905–1922 рр., діяльність якої в межах Наддніпрянщини була найефективнішою, структурованою і організованою⁵². Автор також опирається на історичну довідку К. Студинського про зв’язки учасників наддніпрянських організацій із “Просвітою” Галичини. В цілому робота В. Зеленого є цілісною і комплексною. Однак у ній є й прикрі помилки: відомий український письменник, Герой України Роман Іваничук, професор Львівського університету Теофіл Комаринець (помер у 90-х рр. ХХ ст.), один із організаторів відновлення львівської “Просвіти” Ігор Мельник та доцент Львівського університету Алла Середяк (у тексті В. Зеленого вона подана як особа чоловічого роду) названі молодим поколінням дослідників з української діаспори⁵³.

Серед дисертацій виділяється робота М. Філіпович, присвячена діяльності просвітницьких організацій на Волині і, зокрема, у Луцьку, з 1918 до 1935 р.⁵⁴ Автор проаналізувала програму луцької “Просвіти”; статутні засади, структуру, соціальний, освітній та віковий склад членів Товариства. Аналізуючи суспільно-політичну ситуацію, що склалася на Волині у 30-х рр. XX ст., автор уточнила, що хоча офіційно “Просвіта” діяла до 1932 р., фактично ж продовжувала існувати до 1935 р. М. Філіпович вказала і на специфіку організації “Просвіт” на Волині, де, на відміну від Галичини, у більшості філій Товариства не було власного приміщення, навіть “Просвіта” у Луцьку не мала власного будинку, що створювало перешкоди для праці. Оскільки господарська діяльність “Просвіт” на Волині була слабкою, то вона не мала обладнаних театральних залів, читалень, бібліотек. Ліквідація “Просвіти” на Волині польською владою свідчила, що в 30-х рр. XX ст. польські урядовці розпочали політику повної денаціоналізації та асиміляції українців Волині.

Сучасний стан історіографічних досліджень просвітницького руху характеризується передовсім тим, що вчені починають працювати над вивченням змісту діяльності товариств. Показовим у цьому ракурсі є стаття І. Вушко, яка досліджувала розвиток читацьких практик серед українського селянства в Галичині в кінці XIX – на початку XX ст. Авторка стверджує, що наявність елементів “пасивного читання”, абсолютне переважання української літератури, особлива роль історичних творів та порівняно високий рівень зацікавлення періодикою – основні риси, що характеризують читання у просвітнянських читальнях на зламі XIX і XX ст.⁵⁵

Певних успіхів досягнуто у вивченні історії просвітницького руху на Поділлі. Підсумком наукових пошуків стала Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 100-річчю з часу створення “Просвіти” на Поділлі, проведена у грудні 2005 р. у Хмельницькому (організаторами наукового симпозіуму стали Інститут історії України НАН України, зокрема, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, Кам’янець-Подільський державний університет, обласний архів та обласна бібліотека, об’єднання Товариства “Просвіта” Хмельницької області). Конференція окреслила проблематику щодо створення фундаментальної історії Подільської “Просвіти” як складової частини Всеукраїнського просвітнього Товариства, доповнила біографістику просвітницького руху на Поділлі (створено нариси про засновника і голову Подільської “Просвіти” – Костя Солуху, його дочку – Наталію Солуху, братів Антона, Федора та Феофана Шумлянських, Дмитра Білобжицького та інших просвітніх діячів Поділля⁵⁶).

Ще однією формою наукового вивчення “Просвіти” стали публікації матеріалів її діячів. До таких праць належить робота В. Пашука та Ж. Ковби, присвячена галицькому просвітницькому діячеві Миколі Творидлу. Автори підготували до друку та опублікували дослідження М. Творидла “П’ятдесятилітня діяльність “Просвіти” на полі економічній”⁵⁷. Праця М. Творидла була написана до 50-літнього ювілею “Просвіти” і присвячувалася аналізу економічної діяльності Товариства останньої третини XIX – початку XX ст. У вступних статтях В. Пашука “Економічна діяльність “Просвіти” крізь призму невідомої праці Миколи Творидла” та Ж. Ковби “Микола Творидло – провідник господарського та економічного просвітництва” зазначено, що діяльність галицького агронома, директора Центросоюзу у Львові, співзасновника Товариства “Просвіта” на Закарпатті була спрямована не лише на

простеження соціально-економічного розвитку української суспільності Галичини, а й вивчення діяльності Товариства в цьому напрямку у порівнянні з аналогічними загальноавстрійськими та польськими процесами відповідного періоду.

В останні роки здійснюється значна бібліографічна робота щодо видань “Просвіти”. Це, передусім, стосується публікацій Львівської Національної Наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Показчик праць, опублікований у 1996 р., охоплює текстові, нотні, образотворчі та інші видання “Просвіти” за 1868–1939 рр. Укладачі зазначають, що аналогами видань Львівської “Просвіти” були белетристична серія “Сільська бібліотека” (Пб, 1860–1862, 29 випусків), складена П. Кулішем із творів популярних у народі письменників; “Народна книжка”, доповнена київськими виданнями “Громади” (1874–1876), видавництва “Вік” (1896–1916, 140 назв), чернігівськими – Бориса Грінченка (1894–1901, близько 50 назв), петербурзькими – “Благотворительного Общества издания общепользных и дешевых книг” (1899–1919, 18 назв), нечисленними виданнями Катеринославської, Київської, Одеської та Ужгородської “Просвіт”. Саме ці осередки формували загальнонаціональний фонд популярної книжкової класики. У виданні також зазначається, що видавничий список “Просвіти” відображають різноманітні бібліографічні джерела – від державно-реєстраційних (“Der Österreichische Verein für Bibliothekswesen”, “Osterreichische und ungarische Bibliographie”, “Urządowy wykaz dkurów...”) до списків конфіскованих і заборонених книг, а також реєстр І. Калиновича (1868–1924) та його продовження – “Спис видань Товариства “Просвіта” (1868–1929). Перспективні списки видань Товариства ілюструють обкладинки кожної просвітньої книжки та щорічні звіти “Просвіти” про діяльність видавничої комісії⁵⁸.

У 2008 р. опубліковано друге видання, виправлене і доповнене покажчика видань “Товариство “Просвіта” у Львові 1868–1939”. Автори видання Л. Головата, Л. Суц, О. Бербека доповнили попередній бібліографічний покажчик, подали зміст періодики та збірників. Науково-довідковий апарат складається з іменного та географічного покажчиків, а також містить інформацію про багатотомні й серійні видання, альманахи та збірники “Просвіти”. Опублікований покажчик є результатом роботи над інвентарями “Просвіти”, яка проводилася у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника з 1990-х рр. Показчик ілюстровано репродукціями обкладинок та титульних аркушів друкованої продукції “Просвіти”. До другого видання покажчика додано компакт-диск із електронним варіантом журналу “Життя і знання”, що є вкладом у створення унікальної електронної бібліотеки української періодики⁵⁹.

Отже, сучасні дослідники історії “Просвіти” охоплюють вивчення її діяльності як у західноукраїнському регіоні в період Австро-Угорщини та Другої Речіпосполитої, так і на Наддніпрянщині. Назагал створено цілісне бачення не лише історії самої “Просвіти”, але й участі її діячів у державотворчих процесах. Водночас перспективними для дослідження залишаються такі проблеми: сучасні дослідники мало уваги звертають на фінансово-господарську діяльність “Просвіти” як у західноукраїнському регіоні, так і на Наддніпрянщині, в контексті її порівняння з іншими організаціями та структурами, а також визначення масштабності цієї діяльності в Австро-Угорщині, Росії та міжвоєнній Польщі; при дослідженні діяльності народовської “Просвіти” в австрійський період важливо показати її роль у протистоянні з “Товариством імені М. Качковського” та усім русофільським рухом у

краї; поза увагою дослідників часткового залишається і співробітництво політичних партій з “Просвітою” та “Просвіти” з політичними та урядовими чинниками.

Oleksii Sukhyi. Current Ukrainian historiography of the history of “Prosvita”

The author analyzes current Ukrainian studies on the history of “Prosvita” in Galicia at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries, inter-war Poland, and during the period of the Ukrainian national revolution of 1917–1920. He focuses on the main directions of enlightening work of the society, and its financial-economic and national-cultural work against the background of changing socio-political relations. The perspective directions of the further studies on the enlightening movement are defined.

Key words: “Prosvita”, historiography, directions of the development of enlightening movement in Galicia, current scholarly achievements.

- ¹ Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – 504 с.
- ² Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації у ХІХ–ХХ ст. – К.: Генеза, 1996. – 358 с.
- ³ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – К., 1995. – Т. 1; Левенець Ю., Нагорна Л., Кармазіна М. На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.). – К., 2002. – 420 с.
- ⁴ Рєєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2003. – 338 с.
- ⁵ Сарбей В. Національне відродження України. – К., 1999. – 335 с.
- ⁶ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ: Чернівецька обл. друк., 1993. – 200 с.; Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. – 2-е вид., доповнене. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 226 с.
- ⁷ Іванчук Р., Комаринець Т., Мельник І., Середяк А. Нарис історії “Просвіти”. – Львів; Краків; Париж, 1993.
- ⁸ Ковба Ж. “Просвіта” – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич, 1993. – 128 с.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Якимович Б. Співпраця і взаємовідносини “Просвіти” з галицькими парамілітарними організаціями // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. – С. 710–721.
- ¹¹ Товариство “Просвіта” у Львові. Статути / Упоряд., автор вступної статті Володимир Пашук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 271 с.
- ¹² Там само. – С. 10–11.
- ¹³ Там само. – С. 12–18.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Пашук В. Товариство “Просвіта” крізь призму “Слова”. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 38 с. Рецензія на публікації див.: Wasyl Marczuk. *Towarzystwo “Proswita” w życiu Ukraińców galicyjskich...* // *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Українознавчий бюлетень. – Т. 5. *Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu*, 1999. – S. 220–222.
- ¹⁶ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2006. – 500 с.
- ¹⁷ Савчук Б. Волинська “Просвіта”. – Рівне: Видавнича фірма “Ліста”, 1996. – 154 с.
- ¹⁸ Савчук Б. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина ХІХ – кінець 30-х років ХХ ст.). Автореф. дис. ... доктора істор. наук. – Чернівці, 1999.

- ¹⁹ *Гарат Р., Коцур А., Коцур В.* Діяльність Товариства “Просвіта” в Галичині (1868–1921 рр.). – Переяслав-Хмельницький: Книги – XXI, 2005. – 167 с.
- ²⁰ Див.: “Просвіта” на Волині: минуле і сучасне. Збірник наукових статей, документів і матеріалів / За ред. В. Барана. – Луцьк: ВДУ ім. Лесі Українки, 2001. – 198 с.
- ²¹ *Бордуляк Т.* Дрогобицька “Просвіта”. Коротка історія / За ред. професора Михайла Шалати. – Дрогобич: Коло, 2003. – 37 с.
- ²² “Просвіта” в Денисові. Матеріали виступів на святковій академії, присвяченій 120-річчю реєстрації першої читальні “Просвіти” на Тернопільщині. – Тернопіль; Козова; Денисів, 1995. – 52 с.
- ²³ *Зуляк І.* “Просвіта” – будитель духу народного // Науковий збірник історичного факультету. – Тернопіль, 1995. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 61–65; *його ж:* Діячі “Просвіти” у політичному житті Галичини // Україна на шляху до незалежності і демократії. Тематичний збірник праць викладачів, студентів і аспірантів історичного факультету. – Тернопіль, 1996. – С. 115–118.
- ²⁴ *Зуляк І.* Діяльність Товариства “Просвіта” у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Чернівці, 1997.
- ²⁵ *Зуляк І.* “Просвіта” і суспільно-політичний рух Західної України (1919–1939) // Науковий вісник Чернівецького національного університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2005. – Вип. 272. – С. 90–97.
- ²⁶ *Зуляк І.* Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). – Тернопіль: Воля, 2005. – 943 с.
- ²⁷ *Зуляк І.* Товариство “Просвіта” у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність. Автореф. дис. ... доктора істор. наук. – Чернівці, 2006. – С. 1; *його ж:* Розширення мережі членства “Просвітою” Західної України у міжвоєнний період // Матеріали Всеукраїнській науково-практичній конференції “Просвіта” в духовному, культурному піднесенні України (Хмельницький, 17–18 листопада 2005 р.). – Хмельницький, 2005. – С. 80–90.
- ²⁸ *Зуляк І.* Освітній конгрес “Просвіти” – завершальний етап святкування 60-літнього ювілею Товариства у міжвоєнний період // Література та культура Полісся. Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г. Самійленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 236–245; *його ж:* Ювілеї “Просвіти” як одна з форм консолідації української спільноти у міжвоєнний період (до 140-річчя з дня заснування) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 3. – С. 70–83; *його ж:* Репертуар аматорсько-театральних гуртків “Просвіти” міжвоєнного періоду // Мандрівець. – 2005. – № 6. – С. 12–21; *його ж:* Функціонування “Просвітницького театру” в міжвоєнний період // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т. 8. – С. 155–159; *його ж:* Організаційні аспекти театральньо-аматорської діяльності осередків “Просвіти” (1919–1939) // Сторінки історії: Збірник наукових праць. Вип. 22 / Відп. ред. Н. Гнатюк. – К.: ІВЦ “Видавництво “Політехніка”, 2006. – С. 94–108.
- ²⁹ *Зуляк І.* Мандрівні бібліотеки “Просвіти” – важливий чинник розвитку культурно-просвітницького руху в Західній Україні в міжвоєнний період // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. У двох томах. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – Т. 1. – С. 180–184; *його ж:* Реформування бібліотечної системи “Просвіти” у міжвоєнний період // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 1. – С. 127–132.
- ³⁰ *Зуляк І.* Періодичні видання і звіти “Просвіти” – важливе джерело дослідження діяльності Товариства у міжвоєнний період // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т. 9. – С. 100–115.
- ³¹ *Зуляк І.* Товариство “Просвіта” у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність. Автореф. дис. ... доктора істор. наук. – Чернівці, 2006. – С. 4.

- ³² Там само. – С. 5.
- ³³ Зуляк І. Культурно-освітня праця М. Галушинського в діяльності “Просвіти” Західної України в міжвоєнний період // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 2. – С. 157–162; *його ж.*: Взаємовідносини Головного виділу “Просвіти” з управителем маєтку товариства в Угерцях Винявських Антоном Галяком // Мандрівець. – 2006. – № 2. – С. 26–32; *його ж.*: Культурно-просвітня діяльність директора канцелярії “Просвіти” С. Магальяса у міжвоєнний період // II Всеукраїнська наукова конференція “Національна інтелігенція в історії та культурі України в ХХ–ХХІ ст. (Вінниця, 26–27 жовтня 2006 р.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. Григорчука. – Вінниця, 2006. – С. 279–283; *його ж.*: Б. Лепкий і “Просвіта” // Проблеми інтерпретації творчої спадщини Богдана Лепкого: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Тернопіль, 2–3 листопада 2007 р. / За ред. М. Ткачука, Н. Білик. – Тернопіль, 2007. – С. 273–273; *його ж.*: Семен Магальяс – культурно-просвітній діяч “Просвіти” міжвоєнного періоду // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 2 // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За заг. ред. проф. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Ч. 2. – С. 176–182.
- ³⁴ Зуляк І. Товариство “Просвіта” у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність. Автореф. дис. ... доктора істор. наук. – Чернівці, 2006. – С. 12.
- ³⁵ Лисенко О. “Просвіта” Наддніпрянської України у довоєнний період. – К., 1990.
- ³⁶ Журба О. Архівні джерела з історії Катеринославської “Просвіти” // Дослідження історії Подніпров’я. [Зб. наук. праць]. – Дніпропетровськ, 1991.
- ³⁷ Журба О. Яворницький Д. І. і катеринославська “Просвіта” // Вчений-подвижник. – Дніпропетровськ, 1991.
- ³⁸ Зелений В. Становлення та діяльність товариств “Просвіти” Катеринославської губернії у 1905–1922 рр. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Харків, 2005. – С. 5.
- ³⁹ Чабан М. Діячі Січеславської “Просвіти” (1905–1921). – Дніпропетровськ, 2002. – 535 с.
- ⁴⁰ Євселєвський Л., Фарина С. “Просвіта” в Наддніпрянській Україні. – К., 1993. – 128 с.
- ⁴¹ Осташко Т. Товариства “Просвіти” – осередки українського національно-освітнього руху за доби Центральної Ради // Центральна Рада і український державотворчий процес: Матер. наук. конф. (20 березня 1997 р.). – К., 1997.
- ⁴² Фарина С. Роль “Просвіти” в українському національно-культурному русі на початку ХХ ст. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Кременчук, 1995.
- ⁴³ Лисенко О. “Просвіти” у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1998.
- ⁴⁴ Масюк С. Діяльність товариств “Просвіта” в Україні (березень 1917–1920 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1997; Сорочан Н. Формування системи управління освітою в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – К., 1997.
- ⁴⁵ Цанко О. Діяльність товариств “Просвіта” в Україні (1861–1914 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1998; Бадєєва Л. Діяльність товариства “Просвіта” на Лівобережній Україні у ХХ столітті. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Харків, 2004.
- ⁴⁶ Малюта О. “Просвіта” у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 1.
- ⁴⁷ Зворський С. Видавнича та бібліотечна діяльність Київського товариства “Просвіта” (1906–1920 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2000.
- ⁴⁸ Там само. – С. 11.
- ⁴⁹ Чугуй Т. Товариства “Просвіта” на Харківщині в ХХ – на початку ХХІ ст. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Х., 2008. – С. 12–13.
- ⁵⁰ Там само. – С. 14.
- ⁵¹ Там само. – С. 16.

- ⁵² Зелений В. Становлення та діяльність товариств “Просвіта” Катеринославської губернії у 1905–1922 рр. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Харків, 2005. – 16 с.
- ⁵³ Там само. – С. 6.
- ⁵⁴ Філіпович М. Луцька “Просвіта” (1918–1935 рр.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Львів, 2002.
- ⁵⁵ Вушко І. Функціонування читалень “Просвіти” та розвиток читацьких практик серед українського селянства на зламі XIX–XX століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стеблія / Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Львів, 2001. – С. 407.
- ⁵⁶ “Просвіта” в духовно-культурному піднесенні України (матеріали Всеукраїнської науково-правничої конференції, присвяченої 100-річчю з часу створення “Просвіти” на Поділлі). 7 грудня 2005 р., м. Хмельницький / За ред. В. Мацька. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – 276 с.
- ⁵⁷ Творидло М. П’ятидесятилітня діяльність “Просвіти” на поли економічній / Упоряд., вступні статті Володимира Пашука, Жанни Ковби. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2002. – 98 с.
- ⁵⁸ Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань. 1868–1939 / Укладачі О. Бербека, Л. Головата; автор вступу Л. Головата. – Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 1996. – С. 3–5.
- ⁵⁹ Головата Л., Суц Л., Бербека О. Товариство “Просвіта” у Львові (1868–1939): Покажчик видань / Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділення “Наукова бібліографія і книгознавство”. 2-ге вид., випр. і допов. – Львів, 2008. – 520 с., 24 с. іл.